

Jong en gewelddadig; ontwikkeling en achtergronden van de geweldscriminaliteit onder jeugdigen

M.W. Bol, G.J. Terlouw, L.W. Blee, C. Verwers

Onderzoek en beleid, nr. 174

Samenvatting

In dit onderzoek met betrekking tot de geweldscriminaliteit van jeugdigen staan de volgende drie vragen centraal.

1. Hoe heeft zich de geweldscriminaliteit van jeugdigen sinds 1985 ontwikkeld? Welke factoren hebben mogelijk de officiële cijfers vertekend?
2. Wat is er uit de wetenschappelijke literatuur bekend over de achtergronden van agressie en geweld onder jongeren?
3. Hoe is in het licht van die kennis een (eventuele) toename van het geweld van jeugdigen te verklaren?

Het dient vooropgesteld te worden dat de doelstelling van dit onderzoek niet zozeer geweest is om — al dan niet schokkende — nieuwsfeiten boven tafel te krijgen, als wel om bestaande inzichten met betrekking tot de ontwikkeling en achtergronden van geweldscriminaliteit onder jeugdigen nader te analyseren en te verdiepen.

Onder agressie wordt verstaan: *iedere vorm van gedrag die erop gericht is iemand lichamelijk of geestelijk te schaden*. Neemt de agressie een extreme vorm aan, namelijk van *een opzettelijke poging om ernstig lichamelijk letsel toe te brengen*, dan spreken we van geweld. Het onderzoek beperkt zich dus tot de persoonsgerichte vormen van agressie en geweld. Dit houdt in dat bij de analyse van cijfermateriaal delicten als vernieling, vandalisme en bekladding buiten beschouwing zijn gebleven.

Om de bovengenoemde onderzoeksvragen te beantwoorden, zijn in totaal vier deelonderzoeken verricht.

Het *eerste* deelonderzoek, een trendstudie, bestaat uit een beschrijving en een analyse van aard en omvang van geweldscriminaliteit onder jeugdigen, gebaseerd op onder meer CBS-gegevens en self-reportcijfers, en heeft betrekking op de periode 1985 tot en met 1996.

Door middel van het *tweede* deelonderzoek is getracht meer inzicht te krijgen in de achtergronden van geweldscriminaliteit onder jeugdigen. Dit deel bestaat uit een uitgebreide literatuurstudie waarbij is uitgegaan van een *levensloopmodel*. In dit model wordt ervan uitgegaan dat alles wat een kind meemaakt in de opeenvolgende leefomgevingen waarin het zich bevindt (te beginnen met de baarmoeder), doorwerkt in elk van de volgende, steeds groter wordende omgevingen, c.q. de volgende levensfasen. In het kader van dit model is de aandacht gericht op risico- en protectieve factoren waarmee kinderen in de opeenvolgende fasen van hun leven te maken kunnen krijgen. De keuze voor deze theoretische invalshoek, met een zwaar accent op de ontogenese (de individuele ontwikkeling van geboorte tot volwassenheid), heeft ertoe geleid dat vooral veel ontwikkelingspsychologische en -criminologische literatuur is bestudeerd. Via deze weg is gezocht naar een antwoord op de tweede onderzoeksvraag. Het levensloopmodel blijkt in principe een zeer vruchtbare weg om het inzicht in de achtergronden van geweldscriminaliteit te verdiepen.

Het *derde* deelonderzoek betreft interviews die gehouden werden met (acht) jeugdige plegers van fysiek geweld. Om de eigen verhalen van de jeugdigen verder aan te vullen, zijn tevens hun strafdossiers gelicht respectievelijk geanalyseerd. Bij deze interviews met ouders was het de opzet, nadere bevestiging (of ontkenning) te zoeken voor wat reeds uit ander deelonderzoek naar voren is gekomen; in dit geval bij de uitkomsten van de literatuurstudie. Daarnaast hebben we aandacht besteed aan overeenkomsten (en verschillen) tussen de achtergronden van de jongeren. De uitkomsten van dit deelonderzoek kunnen niet gegeneraliseerd worden; de interviews zijn veeleer bedoeld als een illustratie bij hetgeen uit de cijfermatige analyses en de literatuurstudie al naar voren

is gekomen, als ondersteuning derhalve bij de eerste twee deelonderzoeken. Hetzelfde geldt voor het *vierde* deelonderzoek. Dit bestaat uit interviews die zijn gehouden met (negen) 'sleutelfiguren', personen die vooral gezien moeten worden als ervaringsdeskundigen op het gebied van agressie en geweld onder jongeren.

Een antwoord op de vraag hoe in het licht van de op basis van deze deelonderzoeken verworven kennis de — eventuele — toename te verklaren valt (de derde onderzoeksvraag), kan slechts gegeven worden door in speculatieve termen voort te borduren op de resultaten van de vier deelonderzoeken. Alvorens een samenvatting van deze speculaties prijs te geven, worden nu eerst de vier deelonderzoeken nader besproken. Reeds hier zij opgemerkt dat de bevindingen van het eerste deelonderzoek (de trendstudie) en meer nog die van het tweede (de literatuurstudie) inderdaad royaal worden gesteund door de uitkomsten van het derde en vierde deelonderzoek.

Eerste onderzoeksvraag — trendstudie

Om een zo compleet en betrouwbaar mogelijk beeld te krijgen van de ontwikkeling (sinds 1985) en omvang van de geweldscriminaliteit van jeugdigen, zijn drie verschillende gegevensbronnen geraadpleegd.

Uit de zogeheten HKS-gegevens van de politieregio Haaglanden komt naar voren dat het aantal door minderjarige daders gepleegde geweldsdelicten tot 1995 voortdurend toeneemt. In 1996 treedt een lichte daling op. Het meest voorkomende geweldsmisdrijf is diefstal met geweld/afpersing. Dit vormt circa 45% van de geweldsdelicten gepleegd door minderjarigen. Op de tweede plaats komt mishandeling (rond de 30%). Het percentage meervoudige daders is tot 1995 behoorlijk stabiel en schommelt rond de 13%; in 1996 vermindert dit percentage tot 8%. Binnen de groep minderjarige daders verdubbelt het percentage zeer jeugdigen (12 tot 14 jaar) van 1992 op 1993 van 8% naar 16%, om daarna nog maar in geringe mate te fluctueren.

Uit een andere bron, de CBS-politiegegevens, blijkt tussen 1985 en 1996 het aantal inzake geweldsdelicten gehoorde minderjarige verdachten te zijn toegenomen met een factor 3,4. De stijging zit hem vooral in de delicten mishandeling, diefstal met geweld/afpersing en bedreiging. Met uitzondering van diefstal met geweld/afpersing groeit volgens de CBS-cijfers het aantal van geweldsmisdrijven verdachte meisjes sneller dan dat van jongens; niettemin blijven de meisjes een marginale groep wanneer het gaat om geweldscriminaliteit.

Een derde bron wordt gevormd door self-reportgegevens. Ook deze laten zien dat het aantal jongeren dat toegeeft zich schuldig te hebben gemaakt aan gewelddadig gedrag, in de loop der jaren is toegenomen. Dit geldt niet voor alle vormen van geweld in even sterke mate. De continue toename van het percentage jongeren dat betrokken is bij vechtpartijen, de stijging van het aantal jongeren dat toegeeft anderen te hebben lastiggevallen, en de groei van het percentage jongeren dat een wapen zegt te dragen, lijken te corresponderen met het beeld dat uit de CBS-gegevens naar voren komt. Het beeld dat de verschillende gegevensbronnen schetsen, is dat van een toename van geweldscriminaliteit onder jongeren. Aangezien de gebruikte bronnen vergelijkbare tendensen vertonen, achten wij de waargenomen ontwikkelingen reëel. Er zijn naar onze mening echter wel redenen om aan te nemen dat de feitelijke toename geringer is dan de cijfers op het eerste gezicht suggereren. Er zijn meer dan tien factoren te noemen die een effect kunnen hebben gehad op de uiteindelijke cijfers, maar het is niet of nauwelijks mogelijk om aan te geven in welke mate deze factoren een inflatoir of juist een deflatoir effect hebben gehad. Bovendien achten wij het waarschijnlijk dat er tussen de effecten van de verschillende factoren interacties zijn opgetreden die de invloeden van een unieke factor mogelijk weer hebben versterkt of verzwakt. Omdat het effect van de individuele factoren niet stabiel is, zijn ook interacties aan wijzigingen onderhevig en daarmee eveneens de sterkte van de vertekening der cijfers. Ondanks deze onzekerheden stellen wij ons per saldo op het standpunt, dat van een reële stijging inderdaad sprake is.

Tweede onderzoeksvraag

Literatuurstudie

Met het oog op het verklaren van antisociaal en agressief gedrag lijken de verschillende wetenschappelijke disciplines zich ieder op een bepaald moment of op een bepaalde periode in de levensloop van de opgroeiende mens te fixeren: biologie, persoonlijkheidspsychologie, ontwikkelingspsychologie, (ortho)pedagogiek, sociale psychologie, sociologie, antropologie. Verklaringsmodellen met betrekking tot crimineel gedrag waren de laatste decennia overwegend sociologisch getint. Er zijn echter steeds meer aanwijzingen dat de basis voor antisociaal gedrag, zeker indien dit gewelddadig van aard is, bij velen (indien niet reeds in aanleg aanwezig) vooral wordt gelegd in de vroege levensjaren door middel van conditioneringsprocessen. Dit heeft ons aanleiding gegeven om te kiezen voor een *levensloopmodel*, waarin (gedeelten van) diverse bestaande

criminologische theorieën kunnen worden ingepast.

Het model houdt in dat hoe eerder in het leven er iets misgaat, hoe verontrustender dit is voor de verdere ontwikkeling van het kind. Het 'ontwikkelingsdenken' is overigens niet echt nieuw. De laatste jaren zijn steeds meer psychologen en sociologen voor het verklaren van antisociaal en gewelddadig gedrag vanuit een tijdsperspectief gaan denken.

Ontwikkelingsdenkers kijken voor het verklaren van crimineel gedrag bij voorkeur niet naar losse elementen uit iemands verleden of huidige omgeving. Liever vragen zij zich af hoe vanuit de ene ontwikkeling de volgende heeft kunnen voortvloeien, of nog kan voortvloeien. In dat kader richt de aandacht zich veelal op *risico- (en protectieve) factoren*, waarmee kinderen in de opeenvolgende fasen van hun leven te maken kunnen krijgen. Dat de meeste jeugdigen niet crimineel worden, laat zien dat één risicofactor niet genoeg is. Uit recent onderzoek blijkt dat risicofactoren alleen een negatief effect hebben als ze cumuleren.

In vier opeenvolgende levensfasen c.q. niveaus van ontwikkeling kunnen kinderen bloot komen te staan aan tal van risicofactoren: op individueel niveau, gezinsniveau, niveau van school en leeftijdgenoten, maatschappelijk en cultureel niveau. Zo kan een beeld geschetst worden van wat er in elke levensfase zoal goed of fout kan gaan. De 'uitkomsten' van de ene fase werken mogelijk progressief door naar en in de volgende fase.

We zijn uitgegaan van de veronderstelling dat bepaalde combinaties en/of een bepaalde volgorde van blootstelling aan risicofactoren zouden kunnen leiden tot verschillende *soorten van geweld* of *typen van geweldplegers*. Er is daarom gericht gezocht naar literatuur waarin juist die clustering van factoren aan de orde kwam. De resultaten zijn wat dit laatste betreft enigszins teleurstellend te noemen, want duidelijke patronen komen uit de onderzoeksliteratuur niet naar voren. Wel is door middel van onderzoek aangetoond dat 'vroeg starters' vaak jarenlang crimineel (i.c. gewelddadig) blijven, terwijl het criminele gedrag van 'late starters' meestal van voorbijgaande aard lijkt te zijn. Vroeg starters hebben al vroeg in hun jeugd te maken gehad met diverse risicofactoren. Bij late starters is het vooral de factor 'invloed van leeftijdgenoten', die hen op het slechte pad brengt. Verder hebben degenen die vroeg beginnen, meer moeite om weer te stoppen dan degenen die relatief laat beginnen.

Wij besluiten de literatuurstudie met een aantal concrete *suggesties voor nader onderzoek* om de aangetroffen lacunes in kennis over agressie en geweld onder jongeren op te vullen.

- Op het niveau van de individuele factoren lijkt de familiegebonden genafwijking *MAOA* interessant. Wat verder opvalt, is dat de stof *serotonine* een belangrijke functie heeft bij het reguleren van de (impulsieve) agressie. Nader onderzoek op dit gebied zou zich tevens kunnen uitstrekken tot vroegtijdig en/of overmatig alcoholgebruik, en misschien ook tot de aandachtstekortstoornis *ADHD*. In de vakliteratuur worden verschillende soorten agressieve persoonlijkheden en vormen van agressie onderscheiden. Het onderscheid tussen bewust gecontroleerde agressie en impulsieve agressie biedt naar onze mening goede perspectieven voor nader onderzoek.
- Op het niveau van de gezinsfactoren kan sociaal-wetenschappelijk onderzoek wellicht nader inzicht bieden in de werking van risico- en beschermende factoren. Door middel van zorgvuldige evaluaties van opvoedingsondersteunende programma's zouden onderzoekers kunnen nagaan of deze op den duur tot het uitblijven dan wel tot een afname van de (gewelds)criminaliteit leiden.
- Ook schoolfactoren lenen zich voor nader onderzoek, bijvoorbeeld met betrekking tot spijbel- en pestgedrag van kinderen op basisscholen. Op middelbare scholen zouden experimenten met zogeheten 'schoolassistenten' geëvalueerd kunnen worden; dit zijn een soort toezichthouders, tevens vertrouwenspersonen, die als bemiddelaar tussen leraar en leerling optreden.
- Op het niveau van de maatschappelijke en culturele factoren ten slotte is en wordt al veel — vooral sociologisch — onderzoek gedaan. Vaak gaat het daarbij om de kwetsbare positie van minderheidsgroepen in de samenleving.

Behalve dat we meer zouden moeten weten over de invloed van 'losse' risicofactoren, zijn we geïnteresseerd in de verschillende manieren waarop deze factoren zich mogelijk opeenstapelen, en wat daarvan de effecten zijn: leiden bepaalde patronen van cumulatie van factoren tot bepaalde soorten van crimineel gedrag of typen delinquenten respectievelijk geweldplegers? Daarover is nog (te) weinig bekend.

Daders aan het woord

In het begin van 1998 zijn acht jeugdige daders van geweldsdelicten geïnterviewd. Vijf van hen waren ten tijde van het vraaggesprek gedetineerd in een rijksinrichting voor jeugdigen, twee waren bezig met

de uitvoering van een taakstraf, een bevond zich in voorlopige hechtenis.

Het waren allen jongens; zij varieerden in leeftijd van 14 tot 20 jaar en hadden zich schuldig gemaakt aan mishandeling, bedreiging, diefstal met geweld en afpersing, poging tot doodslag en/of openlijke geweldpleging.

De interviews werden gehouden aan de hand van beknopte lijsten met aandachtspunten. Het was de bedoeling de jongens tijdens het onderhoud zoveel mogelijk zelf aan het woord te laten. De aldus verzamelde subjectieve informatie werd verder aangevuld met meer objectieve gegevens uit de strafdossiers, die voor alle jongeren — met hun toestemming — werden opgevraagd en ingezien. Op basis van dit gecombineerde materiaal zijn acht casusbeschrijvingen gemaakt.

Kijken we naar de levensloop van de jongeren, dan blijken ze aan een grote hoeveelheid risicofactoren blootgesteld te zijn geweest, zowel op individueel, gezins-, school-, als maatschappelijk en cultureel niveau. Dit ondanks het feit dat door de interviewers tijdens de gesprekken naar de meeste van deze risicofactoren niet rechtstreeks werd gevraagd.

Voor het verklaren van hun gedrag verwijzen de jongeren zelf slechts in geringe mate naar deze factoren. Opvallend is dat enkelen geneigd zijn, de verantwoordelijkheid voor hun (mis)dadens buiten zichzelf te leggen. Drie van de jongens meenden een vriend of familielid te moeten verdedigen. Twee anderen, die zeiden te hebben gehandeld uit een behoefte aan spanning en sensatie, merkten op dat het vooral groepsdruk was geweest waardoor de zaak uit de hand was gelopen.

Sleutelfiguren aan het woord

In het voorjaar van 1998 zijn gesprekken gevoerd met negen zogeheten sleutelfiguren: mensen die in hun werk veel te maken hebben met (soms gewelddadige) jongeren. Deze sleutelfiguren moeten vooral worden gezien als *ervaringsdeskundigen*, hoewel enkelen van hen ook professioneel deskundig zijn op het gebied van agressie en geweld. Met de volgende personen werd gesproken: een directeur van een middelbare school (kort middelbaar beroepsonderwijs), een gedragsdeskundige, een inspecteur van politie, een jongerenwerker, een kinderrechtser, een kinder- en jeugdpsychiater, een officier van justitie, een rector van een middelbare school (college voor mavo, havo en vwo) en een straathoekwerker. Evenals bij de jongeren werden de interviews gehouden aan de hand van beknopte lijsten met aandachtspunten.

Jongeren hebben volgens de sleutelfiguren uiteenlopende motieven voor het gebruiken van geweld. Bij het verwijzen naar mogelijke risicofactoren die aanleiding kunnen geven tot (later) geweldsgebruik, benadrukken twee van de ondervraagden dat geweld altijd *multicausaal* verklaard moet worden. De algemene indruk onder de sleutelfiguren is, dat er de laatste jaren inderdaad sprake is van een toename van geweld onder jongeren. Zij zijn vrijwel unaniem van mening dat de toename van geweld voor een deel is toe te schrijven aan een toename van *groeps*geweld.

Als mogelijke verklaringen voor de toename worden vooral maatschappelijke en culturele factoren aangedragen. Afgaande op de door de sleutelfiguren genoemde kenmerken van individuele daders lijken er enige aanwijzingen voor te zijn dat verschillende typen van delinquenten aan verschillende (combinaties van) risicofactoren zijn blootgesteld geweest.

Met de sleutelfiguren werd ook gesproken over mogelijkheden van preventie. Bij hen overheerst de opvatting dat vroegtijdig ingrijpen veel geweld kan voorkomen. De beide in het middelbaar onderwijs werkzame sleutelfiguren voelen zich niet verantwoordelijk voor het gedrag van leerlingen buiten de school. Zij willen zich wel inzetten voor de preventie van geweld, maar dan moeten daar de nodige financiële middelen tegenover staan. Verschillende ondervraagden benadrukken dat de samenleving als geheel meer moet investeren in het voorkomen van geweld. Het is daarbij volgens hen van groot belang dat de diverse instanties die met jeugdigen te maken hebben, nauwer met elkaar gaan samenwerken en dat ook ouders daarbij betrokken worden.

Derde onderzoeksvraag — mogelijke verklaringen voor de toename van jeugdgeweld

Over mogelijke oorzaken van de geconstateerde toename kan — zoals gezegd — slechts in speculatieve termen worden gesproken. De invloed van genetische of biologische factoren op de ontwikkeling van de totale geweldscriminaliteit zal vermoedelijk marginaal zijn. Anders is het wellicht gesteld met risicofactoren die zich op het gezinsniveau doen gelden. Vooral de factoren die samenhangen met een 'instabiele of conflictueuze thuissituatie' geven te denken. Steeds meer kinderen lijken te moeten opgroeien in een dergelijke situatie.

Belangrijke veroorzaker van geweld op scholen is misschien een gebrek aan orde en discipline.

Overigens vrezten wij dat risicofactoren die zich voordoen *buiten* de school voor het verklaren van het toenemend jeugdgeweld minstens zoveel gewicht in de schaal leggen. We denken dan vooral aan het uitgaansgedrag van jongeren en de daarmee gepaard gaande alcoholconsumptie. Ook de invloed van veelvuldige blootstelling aan mediageweld en het (veelvuldig) spelen van gewelddadige spellen op de computer moet naar onze mening niet worden onderschat.

Waar we ten slotte op wijzen, is de situatie waarin allochtone jongeren verkeren. Maar al te vaak zal

een problematische thuissituatie leiden tot slechte schoolprestaties, werkloosheid, een geringe integratie in de Nederlandse samenleving, met uiteindelijk een bewuste keus voor een criminele, en daarmee een gewelddadige, levenswandel. Aangezien uit onderzoek blijkt dat allochtonen meer dan Nederlanders te maken hebben (gehad) met *vroege* risicofactoren, kunnen we ervan uitgaan dat juist voor geweldplegers van allochtone herkomst de prognose met betrekking tot een terugkeer naar het rechte pad relatief ongunstig is.

Al met al lijkt veel 'risico' te zijn gelegen in de afwezigheid van vertrouwenwekkende en gerespecteerde gezagsfiguren in de respectievelijke omgevingen waarin het opgroeiende kind verkeert. Niet alleen in gezinnen en op scholen maar ook in het publieke domein is er in de loop der tijd op diverse plaatsen een gezagsvacuüm ontstaan. Juist opgroeiende jeugdigen echter hebben behoefte aan volwassen rolmodellen, en naarmate aan die behoefte eerder in het leven van een jongere minder was voldaan, zal het ontbreken daarvan des te meer als een gemis worden ervaren.

Beleidsaanbevelingen

Een beleidsaanbeveling die vooraf dient te gaan aan alle andere, betreft de registratie van (gewelds)delicten door de politie. Het minste dat men doen kan, is te streven naar volledigheid en uniformiteit in de registratie van verdachten en delicten. Pas wanneer de door de politie gehanteerde registratiesystemen meer aan deze eigenschappen voldoen, zullen op basis daarvan ook betrouwbare landelijke overzichten kunnen worden gegenereerd.

Voor de repressie van geweldscriminaliteit zijn politie en justitie de eerst aangewezen instanties. Hun invloed op daders zal echter vaak slechts marginaal kunnen zijn omdat er in veel gevallen al een te lange voorgeschiedenis van blootstelling aan risicofactoren is. Veel meer dan van repressie valt er te verwachten van preventie.

Preventie van geweld op een strikt individueel (genetisch, biologisch) niveau is moeilijk en vaak ook ethisch ongewenst. Het manipuleren van biosociale factoren vergt eveneens een ethische toets, maar zal maatschappelijk gezien op minder weerstanden stuiten.

Ook op het gezinsniveau heeft men nog te maken met een ethisch aspect, met de vraag namelijk in hoeverre men van overheidswege mag interveniëren in gezinnen waar in strafrechtelijke zin (nog) niets aan de hand is. Onze onderzoeksresultaten doen vermoeden dat het geven van opvoedingsondersteuning veel kan bijdragen aan het voorkomen van geweldscriminaliteit. In het zogeheten CRIEM-rapport (waarbij CRIEM staat voor 'criminaliteit in relatie tot de integratie van etnische minderheden') stelt het kabinet ten aanzien van allochtone jongeren drie beleidssporen voor. Eén daarvan is gericht op de voorschouwe jeugd; ook in dit verband wordt gewezen op het grote belang van opvoedingsondersteuning.

De beste kansen voor preventie via het onderwijs lijken te zijn gelegen in het basisonderwijs. Het aanpakken van spijbelen en pestgedrag juist op dit niveau zal ontsporingen op latere leeftijd kunnen helpen voorkomen. Mocht het aanstellen van 'schoolassistenten' op middelbare scholen effectief blijken te zijn, dan kan permanente invoering worden overwogen. Daarnaast kan worden gedacht aan een actiever mentorschap van leraren. Het tweede beleidsspoor dat in het CRIEM-rapport wordt voorgesteld, richt zich op de ongewenstheid van een voortijdig (ongediplomeerd) schoolverlaten in het voortgezet onderwijs.

Ook op een breed maatschappelijk niveau is het zaak, de blootstelling aan risicofactoren terug te dringen. Belangrijk is onder meer het ontmoedigen van overmatig alcoholgebruik, het opzetten van activiteiten waardoor de behoefte van jongeren om zichzelf te bewijzen in positieve banen wordt geleid, het bieden van meer perspectieven aan allochtone jongeren, enzovoort.

Optimaal lijkt een aanpak waarin diverse preventie-activiteiten op elk van de reeds beschreven niveaus tegelijkertijd en in samenhang met elkaar worden ontplooid. In diverse publicaties is al voor een dergelijke integrale aanpak gepleit. In het CRIEM-rapport wordt benadrukt dat (juist) ten aanzien van allochtone jongeren de afstemming van repressief en preventief beleid van groot belang is (het eerste beleidsspoor). Volgens ons zouden de samenwerkende instanties moeten proberen de risicjongeren telkens een slag voor te zijn, door hen op tijd de nodige — aanvullende of vervangende — gezagsfiguren te bieden die niet alleen hun gezag doen gelden, maar die tevens respect afdwingen. In verschillende steden worden inmiddels initiatieven in de richting van een integrale aanpak ontplooid, en ook van overheidswege zijn diverse integrale 'plannen van aanpak' gelanceerd.

Op grond van de resultaten van dit onderzoek is de veronderstelling gerechtvaardigd dat al deze acties en plannen meer effect zullen sorteren indien prioriteit wordt gegeven aan het wegnemen van risicofactoren die zich voordoen vroeg in het leven van opgroeiende kinderen.